

O'TKIR HOSHIMOVNING "URUSHNING SO'NGGI QURBONI" HIKOYASIDA NUTQIY AKTLARNING PRAGMALINGVISTIK XUSUSIYATLARI

Yaxyoyeva Umida Ibrohim qizi

Email: umidayahyoyeva12@gmail.com.

Tel: 978604810

Murodova Shaxrizoda

Buxoro xalqaro universiteti talabasi

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'tkir Hoshimovning "Urushning so'nggi qurboni" hikoyasidagi personajlar nutqi nutqiy akt nazariyasi asosida pragmalingvistik jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda badiiy dialog va ichki nutqda voqelangan reprezentativ, direktiv hamda ekspressiv aktlarning kommunikativ-pragmatik xususiyatlariga e'tibor qaratiladi. Nutqiy birliklar lokutiv mazmun, illokutiv maqsad, so'zlovchi intensiyasi, kommunikativ vaziyat va perlokutiv ta'sir nuqtayi nazaridan tavsiflanadi. Hikoyadan tanlangan mikrokontekstlar nutqiy aktlarning grammatik shakl bilangina belgilanmasligi, ularning pragmatik mohiyati personajlararo munosabat, urush davridagi ijtimoiy-maishiy tanglik, presuppozitsiya va emotsional holat bilan bog'liqligini ko'rsatadi. Shuningdek, bir nutqiy birlik doirasida reprezentativ va ekspressiv, direktiv va ekspressiv aktlarning o'zaro qorishuvi hamda bilvosita nutqiy aktlarning yuzaga kelishi asoslanadi.

Kalit so'zlar: pragmalingvistika, nutqiy akt, badiiy dialog, lokutiv akt, illokutiv akt, perlokutiv akt, reprezentativ, direktiv, ekspressiv, bilvosita nutqiy akt, kommunikativ intensiya, mikrokontekst.

Kirish. Zamonaviy tilshunoslikda nutq faqat axborotni ifodalash vositasi emas, balki insonning kommunikativ faoliyatini amalga oshiruvchi harakat sifatida ham tadqiq etiladi. So'zlovchi nutq jarayonida xabar beradi,

tasdiqlaydi, buyuradi, iltimos qiladi, ogohlantiradi, noroziligini bildiradi, afsuslanadi yoki suhbatdoshining xatti-harakatiga ta'sir ko'rsatishga intiladi. Shu jihatdan nutqiy akt nazariyasi badiiy matndagi dialog va ichki nutqning yashirin kommunikativ mazmunini aniqlash uchun samarali nazariy asosdir.

J. L. Ostin nutqiy faoliyatda lokutiv, illokutiv va perlokutiv aktlarni farqlaydi. Lokutiv akt mazmunli nutq birligining hosil qilinishi, illokutiv akt so'zlovchining gapirish orqali amalga oshirayotgan kommunikativ harakati, perlokutiv akt esa ushbu nutqning adresatga ko'rsatgan yoki ko'rsatishi kutilgan ta'siri bilan bog'liq. J.R.Serl illokutiv aktlarni reprezentativ, direktiv, komissiv, ekspressiv va deklarativ turlarga ajratadi.

O'tkir Hoshimovning "Urushning so'nggi qurboni" hikoyasi pragmatik tahlil uchun boy material beradi. Asardagi urush davri qiyinchiliklari, oilaviy-maishiy tanglik, qashshoqlik, kasallik va ruhiy zo'riqish qahramonlarning nutqiy xatti-harakatlariga bevosita ta'sir etadi. Personajlarning ayrim replikalari grammatik shakliga ko'ra bir aktga mansubdek ko'rinsa-da, kontekstda boshqa illokutiv vazifani bajaradi. Mazkur maqolaning maqsadi hikoyadagi tahlil talab mikrokontekstlarni nutqiy akt nazariyasi asosida tavsiflash, so'zlovchi intensiyasini aniqlash va nutqiy aktlarning qahramon ruhiyatini ochishdagi badiiy-pragmatik vazifasini ko'rsatishdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda pragmatik, kontekstual, semantik-funksional va diskursiv tahlil usullaridan foydalanildi. Hikoyadan tanlangan dialogik va ichki nutq birliklari "nutqiy birlik → kommunikativ vaziyat → so'zlovchi va adresat → propozitsional mazmun → kommunikativ intensiya → illokutiv akt → perlokutiv ta'sir" modeli asosida tahlil qilindi. Nutqiy aktni aniqlashda gapning grammatik shakli yagona mezon sifatida olinmadi; uning kontekstdagi kommunikativ vazifasi asosiy mezon deb qaraldi.

"Ziqna bo'lmay o'l! ... Azaldan qurumsoq edi, zamon og'irlashgandan buyon battar bo'ldi".

Shoikromning mazkur ichki nutqi ekspressiv nutqiy akt sifatida voqelanadi. “Ziqna bo‘lmay o‘l!” grammatik jihatdan buyruq-istak shakliga yaqin bo‘lsa-da, real kommunikativ vaziyatda adresatning harakatini o‘zgartirishga qaratilmagan. Chunki fikr Xadichaga bevosita aytilmaydi, balki qahramonning ichki nutqida yuzaga keladi. Uning asosiy illokutiv vazifasi g‘azab, norozilik va salbiy bahoni ifodalashdan iborat. “Ziqna”, “qurumsq”, “battar” kabi salbiy baholovchi birliklar ekspressiv aktning illokutiv kuchini oshiradi.

“Zamon og‘irlashgandan buyon” birikmasi qahramonning oilaviy noroziligini kengroq ijtimoiy fon bilan bog‘laydi. Xadichaning tejamkorligi faqat individual xarakter belgisi sifatida emas, urush sharoitida shakllangan maishiy zarurat sifatida ham anglashiladi. Shu sababli mazkur ekspressiv akt qahramonning subyektiv bahosi bilan ijtimoiy vaziyatning kesishgan nuqtasida shakllanadi.

“Ovozini o‘chir, Xadicha!”

Mazkur replika bevosita direktiv nutqiy aktning yorqin namunasi. “O‘chir” fe‘lining buyruq maylida qo‘llanishi Shoikromning adresatni muayyan harakatga – yig‘layotgan bolani tinchlantirishga undayotganini ko‘rsatadi. Biroq bu neytral buyruq emas. Undan oldingi ichki nutq Shoikromning g‘ashligi va charchog‘ini ko‘rsatganligi sababli direktivga g‘azab hamda norozilik semalari ham qo‘shiladi. Natijada direktiv akt ekspressiv komponent bilan kuchayadi.

“Ovozi o‘chsa koshkiydi! To‘qqiz kechasida jin tekkan bunga!”

Xadichaning “Ovozi o‘chsa koshkiydi!” javobida istak, ojizlik va bilvosita e‘tiroz ma‘nolari birlashadi. U bolaning tinchlanishini o‘zi ham xohlashini bildirib, ayni paytda Shoikromning talabini bajarish uning ixtiyoriga to‘liq bog‘liq emasligini implitsit tarzda anglatadi. Shuning uchun mazkur replika ekspressiv akt bo‘lish bilan birga, direktivga nisbatan bilvosita e‘tiroz funksiyasini ham bajaradi.

“To‘qqiz kechasida jin tekkan bunga!” jumlası grammatik jihatdan xabar shaklida bo‘lsa-da, uning kommunikativ vazifasi obyektiv faktni tasdiqlash emas. “Jin tekkan” xalqona obrazli ifodasi orqali Xadicha zarda, charchoq va noroziligini yuzaga chiqaradi. Bu esa grammatik shakl bilan illokutiv vazifa har doim ham bir-biriga mos kelmasligini ko‘rsatadi.

“Kambag‘alning ekkani unmaydi, bolasi ko‘payadi o‘zi”.

Shoikromning ushbu xalqona umumlashtirishi shaklan hayotiy holatni tasdiqlovchi representativ akt xususiyatiga ega. Biroq kontekstda uning vazifasi xolis axborot berish emas. Qahramon o‘zining iqtisodiy ahvoli, ko‘p farzandli oilaning turmush tashvishlari va urush davridagi yetishmovchilikdan noroziligini xalqona hukm orqali ifodalaydi. Shu sababli mazkur birlikni ekspressivlashgan representativ akt sifatida baholash mumkin. Individual dardning umumlashtirilgan xalqona hukm shaklida ifodalanishi uning pragmatik ta‘sirini kuchaytiradi.

“Shu kunimdan ko‘ra urushga borib o‘lib keta qolganim yaxshiydi”.

Mazkur ichki nutqda Shoikromning ruhiy zo‘riqishi yuqori darajaga ko‘tariladi. Bu gapni komissiv akt deb baholash to‘g‘ri emas, chunki qahramon kelajakdagi muayyan harakatni bajarish majburiyatini zimmasiga olmaydi. Nutq mavjud hayot sharoitidan bezish, chuqur norozilik va iztirobning giperbolik ifodasidir. Shuning uchun u kuchli ekspressiv akt sifatida namoyon bo‘ladi.

“Xayol surib yotib uyqum o‘chib ketdi... Payshanba kuni Komil tabibning uyiga boruvdim. Har kuni nahorga bir kosadan qo‘y suti ichsa, dard ko‘rmaganday bo‘lib ketadi, dedi”.

Umri xolaning “Xayol surib yotib uyqum o‘chib ketdi” gapi shaklan o‘z holati haqida axborot beruvchi representativ aktdir. Biroq keyingi replika va umumiy vaziyat bu xabarning pragmatik fonini kengaytiradi. Muallifning uning gapni “o‘ziga gapirganday sekin” davom ettirganini ko‘rsatishi

personajning ehtiyojini ochiq talab shaklida aytishga tortinayotganini anglatadi.

“Har kuni nahorga bir kosadan qo‘y suti ichsa, dard ko‘rmaganday bo‘lib ketadi, dedi” jumlası literal darajada Komil tabıbdan eshitilgan axborotni yetkazuvchi reprezentativ aktdır. Ammo kommunikativ kontekstda Umri xolaning asosiy tashvishi kasal Shone‘matga sut topishdir. U “sut topib bering” yoki “Shone‘mat uchun sut kerak” demaydi; zarur ehtiyojni xabar shaklida suhbatdoshlariga yetkazadi. Shunday qilib, reprezentativ shakl ostida bilvosita direktiv intensiya yuzaga keladi.

Mazkur holatda literal akt – xabar berish, implitsit kommunikativ maqsad esa yordamga ehtiyojni bildirishdir. Umri xolaning bevosita iltimos qilmasligi uning pragmatik portretini ham shakllantiradi: ona o‘g‘lining dardidan tashvishda, biroq ehtiyojini boshqalarga majburiyat sifatida yuklashni istamaydi. Bilvositalik shu tariqa personajning ruhiy va axloqiy qiyofasini ochuvchi badiiy vositaga aylanadi.

“Hozir qo‘y suti qatta. Sigir suti otliqqa yog‘-u... shu paytda sigirimiz tuqqan bo‘lardi-ya”.

Xadichaning “Hozir qo‘y suti qatta” replikasi shaklan so‘roq tusidagi xalqona konstruksiya bo‘lsa-da, u real savol vazifasini bajarmaydi. Xadicha qo‘y sutining qayerdaligini aniqlashni maqsad qilmaydi; aksincha, ayni sharoitda uni topish nihoyatda qiyinligini ta‘kidlaydi. Shu sababli bu birlik ritorik-so‘roq shaklidagi reprezentativ-ekspressiv akt sifatida talqin qilinadi.

“Sigir suti otliqqa yog‘-u...” ifodasi ham tanqislikning yuqori darajasini xalqona obrazda ifodalaydi. Mazkur replika Umri xolaning bilvosita ifodalangan ehtiyojiga javob bo‘lib, mavjud sharoitda yordam ko‘rsatish imkoniyati cheklanganini anglatadi. “Shu paytda sigirimiz tuqqan bo‘lardi-ya” jumlasida esa yo‘qotilgan imkoniyat va hozirgi ehtiyoj o‘rtasidagi qarama-qarshilik yuzaga keladi. “-ya” yuklamasi afsus, armon va achinish semasini

kuchaytiradi. Natijada reprezentativ mazmun ekspressiv baho bilan uyg'unlashadi.

Ushbu dialogning muhim jihati shundaki, unda "iltimos – rad etish" mazmuni bevosita leksik vositalar bilan ifodalanmaydi. Umri xola kasal o'g'liga sut kerakligini bilvosita anglatadi, Xadicha esa sut topish qiyinligini bilvosita ma'lum qiladi. Demak, kommunikativ maqsadlar aytilgan gaplarning literal mazmunidan tashqarida, kontekst va implikatura orqali shakllanadi.

Tahlil qilingan mikrokontekstlar O'tkir Hoshimov personaj nutqini ularning individual ruhiy holatiga muvofiq tashkil etganini ko'rsatadi. Shoikrom nutqida keskin direktiv, g'azab, norozilik va ichki iztirob ustun. Xadicha nutqida himoyalanish, bilvosita e'tiroz, imkoniyatsizlik va maishiy tanglikka munosabat faol. Umri xola nutqida esa bilvositalik, ehtiyotkorlik va o'z ehtiyojini ochiq talabga aylantirmaslik xususiyati kuzatiladi.

Shu ma'noda nutqiy aktlar asarda faqat dialogni tashkil qiluvchi formal birlik emas, balki personajning pragmatik portretini yaratish vositasidir. So'zlovchining qaysi akti tanlashi, uni bevosita yoki bilvosita ifodalashi, baholovchi va xalqona birliklardan foydalanishi uning xarakteri va ayni vaziyatdagi ruhiy holatini namoyon etadi.

Muhokama. Tahlil natijalari badiiy matndagi nutqiy akti faqat gapning sintaktik yoki grammatik shakliga qarab belgilash yetarli emasligini ko'rsatadi. "Ovozini o'chir, Xadicha!" shakl va vazifa jihatidan bevosita direktiv bo'lsa, "Ovozi o'chsa koshkiydi!", "Hozir qo'y suti qatta" kabi replikalarda literal shakl bilan haqiqiy illokutiv maqsad o'rtasida farq mavjud.

Ayniqsa, Umri xolaning qo'y suti haqidagi nutqi bilvosita nutqiy aktning muhim namunasidir. So'zlovchi o'z ehtiyojini talab yoki iltimos shaklida ochiq bayon qilmaydi, balki vaziyat haqida axborot berish orqali suhbatdoshni zarur xulosaga olib keladi. Bunda presuppozitsiya, umumiy bilim va kommunikativ vaziyat illokutiv mazmunni aniqlashda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Shuningdek, hikoyada bir replika doirasida bir necha pragmatik qatlam birlashishi kuzatiladi. Reprezentativ gap ekspressiv bahoga ega bo'lishi, representativ xabar bilvosita direktivlik kasb etishi, direktiv esa g'azab va norozilik kabi ekspressiv ma'nolar bilan kuchayishi mumkin. Bu holat badiiy nutqning polifunksional pragmatik tabiatini namoyon etadi.

Natijalar. Tadqiqot natijasida quyidagi xulosaviy kuzatishlar shakllandi: hikoyadagi nutqiy aktlarning illokutiv qiymati ko'p hollarda grammatik shakldan ko'ra kommunikativ kontekst orqali belgilanadi; representativ, direktiv va ekspressiv aktlar bir-biri bilan qorishgan holda voqelanishi mumkin; bilvosita nutqiy aktlar personajlarning ruhiy holati va o'zaro munosabatini nozik ifodalash imkonini beradi; xalqona, obrazli va baholovchi vositalar illokutiv kuchni oshiradi; nutqiy aktlarning ketma-ketligi badiiy matndagi psixologik taranglikni bosqichma-bosqich shakllantirishga xizmat qiladi.

Xulosa. O'tkir Hoshimovning "Urushning so'nggi qurboni" hikoyasidagi dialog va ichki nutq birliklarini nutqiy akt nazariyasi asosida tahlil qilish asarning kommunikativ hamda psixologik qatlamlarini chuqurroq ochishga imkon beradi. Shoikrom, Xadicha va Umri xola nutqida voqelangan representativ, direktiv va ekspressiv aktlar qahramonlarning individual kommunikativ strategiyasini shakllantiradi.

Shoikromning "Ovozini o'chir, Xadicha!" replikasi bevosita va emotsional jihatdan kuchaytirilgan direktivni yuzaga keltirsa, Xadichaning "Ovozi o'chsa koshkiydi!" javobi ojizlik va bilvosita e'tirozni ifodalovchi ekspressiv akt sifatida namoyon bo'ladi. Umri xolaning qo'y suti haqidagi xabari esa shaklan representativ bo'lsa-da, kontekstda kasal o'g'li uchun yordamga bo'lgan ehtiyojni ifodalovchi bilvosita direktiv mazmun kasb etadi.

Demak, hikoyadagi nutqiy aktlar qahramonlarning faqat nima deganini emas, balki nima uchun aynan shunday deganini, aytilgan nutq ortida qanday kommunikativ maqsad yashiringanini va uning suhbatdoshga qanday ta'sir

ko'rsatishi kutilganini aniqlash imkonini beradi. Bu esa nutqiy akt nazariyasining badiiy matn pragmatikasini o'rganishdagi ilmiy imkoniyatlarini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Austin J. L. How to Do Things with Words. – Oxford: Clarendon Press, 1962.
2. Searle J. R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 1969.
3. Searle J. R. A Classification of Illocutionary Acts // Language in Society. – 1976. – Vol. 5, No. 1. – P. 1–23.
4. Grice H. P. Logic and Conversation // Syntax and Semantics. Vol. 3: Speech Acts. – New York: Academic Press, 1975.
5. Levinson S. C. Pragmatics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
6. Hoshimov O'. Urushning so'nggi qurboni: hikoyalar. – Toshkent: Ziyo nashr, 2019.